

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.107>
УДК 33.021.8:3.073.5]:001(477)«18/19»
JEL: B19, B30, K11, P51

Гордіца К.А., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9816-2467>
e-mail: karol67@ukr.net

КОНКУРЕНТНІ ПРОГРАМИ РЕФОРМУВАННЯ ВЛАСНОСТІ: ВІТЧИЗНЯНА НАУКОВА СПАДЩИНА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.¹

Стаття присвячена вивченню та висвітленню питань власності в економічній думці України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Метою дослідження є ретроспективне узагальнення результатів критично-порівняльного аналізу вітчизняними вченими-економістами вказаного періоду альтернативних програм реформування власності в аспекті їх теоретичної обґрунтованості та прогнозних очікувань соціально-економічних наслідків. Представлено результати критичного перегляду вітчизняними вченими марксистської концепції власності як обґрунтування необхідності повного усупільнення засобів виробництва, зокрема недостатність трудової теорії цінності для економічного обґрунтування права власності робітничого класу на весь суспільний продукт та непридатність марксистської теорії розвитку капіталістичного ладу для доведення історичної необхідності ліквідації устрою, заснованого на приватній власності. Проаналізовано наукові дискусії навколо різних проектів націоналізації землі як часткового усупільнення засобів виробництва. Виявлено, що більшість вчених спростовували звинувачення приватної власності на землю та права зем-

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ держреєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

левласника на земельну ренту у недостатній моральній обґрунтованості і вважали недоцільним проведення націоналізації землі у будь-якій формі. Висвітлено розвиток в українській науці концепції багатоманітності форм власності як основи ефективного функціонування ринкової економіки. Обґрунтовано висновок, що розроблення економіко-правових основ змішаної економіки, заснованої на принципі рівноправного партнерства різних форм власності як запоруки практичної реалізації їх кращих сторін та вдосконалення суспільного поділу праці стало важливим здобутком української економічної науки.

Ключові слова: наукова спадщина, власність, форми власності, програми реформування власності, марксизм, націоналізація землі, змішана економіка.

Gorditsa K.

COMPETITIVE PROGRAMS OF PROPERTY REFORM: UKRAINIAN SCIENTIFIC HERITAGE OF THE END OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article is devoted to the study and coverage of property issues in the economic thought of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The purpose of the study is a retrospective generalization of the results of a critical and comparative analysis by Ukrainian economists of the specified period of alternative property reform programs in the aspect of their theoretical validity and predictive expectations of socio-economic consequences. The results of a critical review by Ukrainian scientists of the Marxist concept of property as a justification for the need for full socialization of the means of production are presented, in particular, the insufficiency of the labor theory of value for the economic justification of the ownership of the working class over the entire social product and the unsuitability of the Marxist theory of the capitalist system development for proving the historical necessity of liquidating a system based on private property. Scientific discussions surrounding various projects of land nationalization as a partial socialization of the means of production are analyzed. It was revealed that the majority of scientists refuted the accusations of private ownership of land and the landowner's right to land rent as insufficient moral justification and considered it inappropriate to carry out land nationalization in any

form. The development of the concept of multifaceted forms of ownership as the basis for the effective functioning of the market economy in Ukrainian science is highlighted. The conclusion is substantiated that the development of the economic and legal foundations of a mixed economy, based on the principle of equal partnership of various forms of ownership as a guarantee of the practical realization of their best sides and improvement of the social division of labor, has become an important achievement of Ukrainian economic science.

Keywords: *scientific heritage, property, forms of property, property reform programs, Marxism, land nationalization, mixed economy.*

Одним із базових теоретичних постулатів світової економічної науки, перевірених практикою господарювання багатьох країн, є необхідність створення в економіці прозорої та ефективної системи розподілу прав власності як найважливішої запоруки стабільного функціонування національного ринку. Аналіз багаторічного досвіду трансформації відносин власності в ході становлення й розвитку в Україні сучасної соціально орієнтованої ринкової економіки засвідчує, що це завдання у нашій країні поки не знайшло адекватного вирішення: власність залишається непрозорою, недостатньо легітимною, не захищеною від політично мотивованого перерозподілу, а режим її функціонування не сприяє створенню масового «ефективного власника», заганняючи суспільство у «пастку олігархізму» [1; 2]. Отже, проблема реалізації економічного та соціального потенціалу інституту власності не втрачає актуальності, більше того, в очікуванні прогнозованого «перезавантаження» інституційної системи України в умовах глобальних геополітичних змін на порядку денному знов постає питання аналізу альтернативних шляхів реформування власності та пошуку оптимального саме для нашої країни.

В цьому контексті доцільно звернутися до вивчення вітчизняної наукової спадщини, зокрема досвіду теоретичного аналізу основних напрямів реформування відносин власності, здобутого наприкінці XIX та на початку XX ст., в період інтенсивного формування ринкового середовища, у подібних до теперішніх умовах економічної відсталості, соціального напруження, недосконалості суспільних інститутів та зумовлених цими обставинами широких наукових дискусій. Наукові праці М. Бунге, А. Антоновича, Д. Піхна, М. Цитовича, М. Туган-Барановського, О. Миклашевсь-

кого, В. Левитського, С. Булгакова, В. Железнова, К. Воблого, інших вчених, життя й діяльність яких пов'язані з Україною, містять, серед іншого, цінні зразки критично-порівняльного аналізу та творчого переосмислення відомих у світі теоретичних концепцій власності та практичних проектів її реформування.

Окремі аспекти поглядів вітчизняних вчених зазначеного періоду на власність висвітлювались у працях сучасних українських істориків-економістів В. Базилевича, Т. Гайдай, Л. Горкіної, С. Злупка, І.-С. Коропецького, Н. Супрун, деяких інших дослідників переважно в контексті аналізу питань ринку, конкуренції, підприємництва, кооперації, акціонерної справи, земельної реформи, соціалізму. Проте системних досліджень вітчизняної наукової спадщини кінця XIX – початку XX ст. з питань власності, за винятком низки публікацій автора, не проводилось, тому погляди на власність та можливі напрями її реформування, особливо тих вчених, які працювали в руслі ринкової економічної парадигми, потребують подальшого вивчення та висвітлення.

З метою доповнення і розширення цих досліджень автор має намір здійснити ретроспективне узагальнення результатів критично-порівняльного аналізу вітчизняними вченими-економістами кінця XIX – початку XX ст. альтернативних програм реформування власності в аспекті їх теоретичної обґрунтованості та прогнозних очікувань соціально-економічних наслідків.

1. Критичний перегляд вітчизняними вченими марксистського обґрунтування необхідності повного усупільнення засобів виробництва.

Найбільш бурхливі дискусії з питань власності точилися на рубежі XIX–XX ст. навколо вчення, що переживало в цей час глибоку кризу. З виходом у світ 3-го тому «Капіталу» К. Маркса як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі розпочалось активне обговорення теоретичних проблем марксизму – доктрини, яка висувала на перший план саме відносини власності. Її ідейним стрижнем було проголошене ще в «Маніфесті комуністичної партії» (1848 р.) гасло ліквідації приватної власності, науковим підґрунтям якого стали пізніше створені К. Марксом «теорія експлуатації» (що впливала з його теорії трудової цінності) та органічно пов'язана з нею концепція суспільно-економічного розвитку

(складена, своєю чергою, з теорій «зубожіння» пролетаріату і концентрації виробництва й капіталу, а також теорії криз).

Поступова втрата марксизмом наукового авторитету через виявлення в ньому суттєвих внутрішніх суперечностей, а також внаслідок поширення ідей австрійської школи, які заперечували принцип трудової цінності, призвела до ґрунтовного перегляду основних постулатів марксизму, в тому числі Марксової концепції власності, як опонентами марксизму, так і його послідовниками. Початок цьому процесу був покладений зусиллями вчених-економістів Київської школи політекономії – М. Бунге та А. Антоновича, надалі він отримав розвиток у працях їх учнів О. Білімовича та М. Цитовича. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ці дослідження набули особливої глибини та системності завдяки тому, що до них долучилися представники течії так званого «критичного» марксизму, зокрема С. Булгаков, С. Франк, М. Туган-Барановський, В. Железнов, а також представники широкого «соціально-історичного» напрямку – В. Левитський, О. Миклашевський, К. Воблий, інші вчені.

Серед найбільш вагомих аргументів, висунутих вченими проти основних положень трудової теорії цінності (та теорії додаткової цінності, що з неї випливає), створених К. Марксом з метою доведення нетрудового походження доходів власників капіталу та їх прагнення постійно збільшувати експлуатацію робітничого класу, слід згадати наступні.

По-перше, ідея виключної продуктивності праці, яка виправдовує право робітника на повний продукт виробництва, є хибною, оскільки в сучасному виробництві продукт створюється також за участю капіталу й землі, власники яких теж мають право на відповідну винагороду у вигляді частини цінності цього продукту. «Розглядаючи власність як цінність, – писав М. Бунге, – не можна не визнати, що вона створюється працею, капіталом, природою та суспільними умовами...» [3, с. 99]. Крім того, ця ідея є несправедливою по відношенню до всіх членів суспільства, не зайнятих безпосередньо фізичною працею, які теж мають право на винагороду, що міститься у додатковій цінності. «Сам по собі факт існування додаткової цінності не компрометує ще капіталістичного виробництва, бо він властивий різним економічним організаціям», – наголошував С. Булгаков [4, с. 339].

По-друге, вчення про працю як єдину субстанцію цінності слід відкинути через неможливість точного визначення і порів-

няння цінностей різних видів праці, зведення всіх видів робіт до «абстрактної праці» та обчислення показника «середньої суспільно-необхідної праці», введення якого, на погляд О. Білімовича, взагалі є фактичною відмовою від трудової теорії, оскільки при цьому вже не праця визначає мінову цінність, а стан суспільних потреб [5, с. 9]. До того ж, згідно з цим вченням, фактору праці (робітнику) повинно належати не все вироблене працею, а лише те, що є необхідним для відтворення робочої сили (а це суперечить попередньому положенню). А. Антонович називав цей парадокс вражаючим прикладом логічної саморуйнації вчення про цінність як уречевлену працю [6, с. 184].

По-третє, трудова теорія цінності К. Маркса не здатна розкрити реальне співвідношення між ціною та міновою цінністю, зберігаючи (подібно до теорії цінності Д. Рікардо) двоїсте пояснення товарних цін (середні ціни товарів регулюються витратами праці, а ринкові ціни коливаються під впливом попиту й пропозиції), що не тільки не охоплює всіх випадків обміну, а й не пояснює навіть «середніх» цін, оскільки на практиці вони не відповідають трудовим витратам. На це звертали увагу, зокрема, М. Туган-Барановський [7, с. 128] та С. Франк [8, с. 64].

Підсумковий висновок щодо наукового значення трудової теорії цінності К. Маркса був вдало сформульований М. Цитовичем. З огляду на те, писав вчений, що господарські цінності можуть виникати і без участі праці; що цінність майже ніколи не буває пропорційною праці; що кількість праці, витраченої на виробництво товару, не може бути визнана навіть рівнем, якого прагне досягти ціна, незважаючи на всі випадкові коливання; що, нарешті, розбіжності у цінності самої праці залишаються цією теорією не поясненими, – з усього цього, на його думку, «вже достатньо видно, що нападки на поземельну ренту і прибуток з капіталу, які ґрунтуються на «трудовій» теорії цінності, мають бути визнані, щонайменше, легковажними» [9, с. 64].

Особливе значення як для прибічників, так і для критиків марксизму мали результати перегляду історіософської частини Марксового вчення, яка стосувалася визначення законів розвитку капіталістичного ладу і була тісно пов'язана з проблемою власності, трудовою теорією цінності та «теорією експлуатації». Весь хід капіталістичного розвитку був змальований К. Марксом як результат свідомих намагань капіталістів постійно підвищувати «норму експлуатації» праці, і саме з теорією розвитку капіта-

лістичного ладу були пов'язані соціальні вимоги та система практичної політики марксизму, спрямована на повну ліквідацію приватної власності.

На основі аналізу значного масиву вітчизняних та зарубіжних статистичних джерел вченими було виявлено, що теорія концентрації виробництва, представлена К. Марксом як послідовний процес експропріації бідніших класів суспільства на користь багатших, знаходила практичне підтвердження лише частково, а саме у зростанні середнього розміру підприємств у більшості галузей промисловості [10, с. 85]. Проте, за спостереженням М. Туган-Барановського та В. Левитського, це не заважало зростанню зайнятості у дрібній промисловості, що продовжувала існувати і розвиватися поряд із великими підприємствами [10, с. 97, 122; 11, с. 451].

Поряд із тим, ця теорія суперечила провідним тенденціям розвитку сільського господарства, для якого в цей період як у Західній, так і в Східній Європі були характерні зворотні процеси. Такого висновку дійшли М. Туган-Барановський [12, с. 246], С. Булгаков [13, с. 456], В. Косинський [14, с. IV], К. Воблий [15, с. 114–115]. Крім того, відзначали В. Железнов та В. Левитський, бурхливий розвиток акціонерної справи та зростання кількості акціонерних компаній показали, що, завдяки можливості продажу на відкритому ринку значної кількості цінних паперів низької номінальної вартості та перетворення у такий спосіб пролетарів на дрібних власників, концентрація й централізація виробництва можуть супроводжуватись децентралізацією власності й доходу [16, с. 88; 11, с. 451].

Також вченими було з'ясовано, що встановлена К. Марксом тенденція погіршення соціально-економічного становища робітничого класу, відома як «теорія зубожіння пролетаріату», була спростована вже в XIX ст., головним чином у результаті збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці та підвищення загального рівня культури й добробуту робітників у промислово розвинених країнах [17, с. 148; 15, с. 66–67]. Це сталося, на думку М. Туган-Барановського, внаслідок появи фабричного законодавства, діяльності професійних спілок, розвитку відносин кредиту та споживчої кооперації [10, с. 91]. Всупереч прогнозам щодо подальшої майнової поляризації суспільства було виявлено, поряд зі швидким зростанням кількості великих власників, одночасне скорочення відносної чисельності найбільш нужденного

населення і збільшення чисельності й доходів середніх класів [11, с. 451; 15, с. 87; 10, с. 102].

Марксова теорія криз, що мала довести неминучість руйнації капіталістичного ладу внаслідок загального перевиробництва товарів, була піддана ґрунтовній критиці у працях М. Туган-Барановського, С. Булгакова та О. Миклашевського в частині «закону» падіння норми прибутку [7, с. 160–171; 18, с. 551–554] та теорії «недостатності ринків» [7, с. 196; 19, с. 151–152]. Також вона була суттєво підірвана спростуванням прогнозу щодо збільшення частоти й інтенсивності промислових криз, які мали зрештою перетворитися на хронічну загальну кризу, але натомість змінилися періодичними депресіями, наслідки яких поступово пом'якшувались за допомогою соціально-економічної політики держави. На це звертали увагу В. Левитський [11, с. 452], М. Туган-Барановський [10, с. 118], О. Миклашевський [18, с. 517], В. Железнов [16, с. 553–556].

Таким чином, на підставі ґрунтовних досліджень вітчизняними вченими-економістами було доведено, що більшість висновків К. Маркса щодо законів і перспектив розвитку капіталістичного способу виробництва були спростовані або теорією, або економічною практикою, що підтверджувало історичну необхідність приватної власності та життєздатність заснованого на ній суспільно-економічного ладу. Зокрема М. Цитович наголошував, що лад, заснований на приватній власності, вільній господарській ініціативі та особистій відповідальності, ще не відіграв своєї історичної ролі, він є необхідним для людства, і його існування підтримується не лише «егоїзмом власників», але й внутрішньою доцільністю. Хоч індивідуалістичний господарський лад і позбавлений єдиного керівництва, якому підкоряються всі господарські одиниці, зауважував вчений, натомість «він спонукає кожного окремого підприємця... докладати всіх зусиль до того, щоб орієнтуватися відносно стану ринку, як місцевого, так і світового» [20, с. 26].

2. Наукові дискусії навколо проєктів націоналізації землі як особливого фактору виробництва.

Предметом ґрунтового аналізу в працях М. Туган-Барановського, О. Миклашевського, К. Воблого, М. Соболева, І. Янжула, інших вчених стала програма націоналізації землі, що

набула поширення у багатьох аграрних проектах, розроблених політичними партіями напередодні Столипінської реформи, і здобула підтримку на двох з'їздах (1905 р.) Всеросійської Селянської Спілки [21]. Аналізуючи ці проекти, К. Воблий зазначав, що між ними немає принципових розбіжностей: всі вони мають спільну основу – ідею знищення приватної власності на землю [22, с. 14]. Серед причин популярності цієї ідеї вчені називали відсутність у російському селянстві сталих традицій приватної власності, поширення в інтелігентському середовищі соціалістичних і народницьких ідей та загальний низький рівень правосвідомості суспільства [23, с. 708; 24, с. 60–61; 25, с. 110].

Аналізуючи теоретичні витoki ідеї націоналізації землі, вчені вбачали їх насамперед у негативному ставленні до приватної власності на землю, закладеному абстрактними теоріями цінності та ренти Д. Рікардо, де роль землевласника зрештою зводилась до простого привласнення продуктів чужої праці [26, с. 64]. Це стало науковим підґрунтям відродження проголошеного ще в 1775 р. Т. Спенсом гасла націоналізації землі, яке в XIX ст. здобуло підтримку чартистів і стало основою реформаторських проектів Г. Джорджа та А. Уоллеса [23; 27]. Значний внесок у поширення ідеї націоналізації землі був зроблений К. Марксом, теорія ренти якого цілком була спрямована на дискредитацію земельної власності та викриття «антисупільної» ролі великих землевласників та Дж. С. Міллем, який відрізняв земельну власність від інших її видів на тій підставі, що земля не створена людською працею, і тому висловлювався за перетворення її на власність держави [23, с. 708].

За винятком М. Туган-Барановського, який у відповідності до своїх соціалістичних переконань пропонував у розробленому ним проекті земельної реформи перерозподіл землі, що перевищувала певну «трудова норма», на користь «трудова землеробів» [28, с. 170], українські економісти загалом критично ставилися до ідеї націоналізації землі та основних варіантів її практичної реалізації, наводячи переконливі аргументи.

По-перше, вчені вважали безперспективним проект А. Уоллеса, що втілював ідею передачі всієї землі у власність держави, внаслідок чого держава перетвориться не лише на верховного господаря всієї землі, але й на організатора всього сільськогосподарського виробництва, якому, відповідно, належатиме і рента, і прибуток; реальний же обробник землі буде одер-

жувати тільки заробітну плату, тобто всі селяни-землероби фактично перетворяться на наймитів держави. Неприйнятність цього варіанту земельної реформи обґрунтовувалась насамперед складністю централізованої організації сільськогосподарського виробництва, бюрократизація якого зрештою може призвести до банкрутства всього господарства. Крім того, доведеться вдатися до викупу або конфіскації всієї землі, як поміщицької, так і селянської, з усіма будівлями, меліоративними спорудами, боргами тощо. Викуп потребуватиме величезних фінансових витрат, а конфіскація викличе опір як з боку землевласників, великих і дрібних, так і з боку капіталістів, оскільки значна частка капіталів знаходиться у закладних паперах на землю [29, с. 22–23; 28, с. 69].

По-друге, не був схвалений і запропонований Г. Джорджем проект конфіскації державою земельної ренти як «незаробленого доходу власника землі» шляхом введення «єдиного податку» на землю. Так, О. Миклашевський вважав, що переведення оподаткування виключно на ренту призведе до розорення дрібних землеробів: їм доведеться сплачувати державі орендну плату нарівні з великими землевласниками, які в змозі отримувати значно більший чистий дохід завдяки застосуванню у землеробстві капіталу [29, с. 25]. М. Туган-Барановський наголошував, що націоналізація земельної ренти не гарантує вирішення «соціального питання»: поки заводи й фабрики належать капіталістам, бідність, на його думку, залишиться [30, с. 27]. І. Янжул звертав увагу на той факт, що 2/3 суспільного багатства створюються не землеробством, а іншими галузями, тож для покриття всіх державних витрат довелось б встановити надзвичайно високий відсоток оподаткування землі, приблизно 30%, що спонукало б громадян, для яких податок на дохід ніколи не перевищував 10%, або до відкритого спротиву, або до ухилення від його сплати, що поставило б державний бюджет на хиткий ґрунт [31, с. 294–295].

До третього типу націоналізації землі О. Миклашевський відносив усі проекти передачі землі тим, хто її обробляє своїми руками, тобто пропозиції простого розширення дрібного селянського землеволодіння. На його погляд, це означало чисто «буржуазну» реформу, яка не потребує ні повного знищення великого землеволодіння, ні усунення найманої праці, у розвитку якої він бачив запоруку політичного й соціального прогресу; дискусійним залишалось питання про межі цього розширення, яке не повинно

було негативно позначитися на продуктивності праці та інтересах самих працівників [29, с. 34].

Що ж стосувалося висунутого більшовицькою фракцією російських соціал-демократів популістського гасла свавільного відчуження поміщицьких земель без будь-якого викупу, то воно українськими вченими-економістами рішуче заперечувалося. Зокрема, К. Воблий передрікав, що неминучими наслідками його здійснення будуть анархія, голод, соціальні уособиці та руйнація самих підвалин народного господарства [22, с. 18].

М. Бунге, А. Антонович, І. Миклашевський спростовували погляд на земельну власність як на результат насильства панівних класів над більшістю населення і вважали отримання земельної ренти закономірним атрибутом економічного ладу, заснованого на приватній власності [3, с. 54; 32, с. 182; 33, с. 662]. М. Цитович вбачав причини існування і виправдання земельної власності не в тому, чи є земля продуктом праці, а в тому, що власність на землю виконує цілу низку важливих економічних функцій, таких як стимулювання технологічного розвитку та підвищення продуктивності сільського господарства; забезпечення стабільного економічного становища землероба, його зацікавленості у збереженні продуктивних сил ґрунту на тривалу перспективу та свободи розпорядження землею, що сприяє її переходу до найбільш ефективних власників [24, с. 38–40; 34, с. 13–47].

Спираючись на подібні міркування, вітчизняні вчені дійшли спільного висновку, що одним з головних завдань державної господарсько-правової політики в галузі сільського господарства повинно стати затвердження принципу приватної земельної власності, створення міцного, вільного селянського господарства та забезпечення його культурного розвитку [24, с. 40; 35, с. 32; 36, с. 38]. При цьому вони підкреслювали необхідність законодавчого захисту права приватної власності. С. Булгаков називав правову забезпеченість селянства, гарантію прав особи і власності, яких воно було позбавлене за часів кріпосництва, неодмінною умовою розвитку селянського господарства, і наголошував, що відсутність цієї умови може докорінно знищити господарську самодіяльність [13, с. 283]. «Дрібний власник буде проявляти високу інтенсивність праці там, де забезпечено його особисту й майнову безпеку», – зазначав К. Воблий [15, с. 104].

3. Розвиток в українській науці концепції багатоманітності форм власності як основи ефективного функціонування ринкової економіки.

Посилення наприкінці ХІХ ст. впливу на вітчизняну економічну науку німецької історичної школи, почасти зумовлене загальним відступом європейського лібералізму, як у теорії, так і в економічному житті, та кризою марксизму 1890-х років, яка викликала перехід цілого ряду прибічників цього вчення з числа «легальних марксистів» на позиції історизму, сприяло зростанню лав «соціально-історичного» напрямку економічної думки. Його представники бачили вирішення суперечності між індивідуалізмом і колективізмом не в заміні одного другим, а в раціональному поєднанні обох цих принципів у народному господарстві, сподіваючись, що вже у найближчому майбутньому, за висловом В. Левитського, «усунення недоліків і недосконалостей капіталістичного ладу, які знайшли яскраве втілення у творах соціалістів, відбуватиметься шляхом обмежень і часткового усупільнення приватної власності та окремих галузей народного господарства як державою, так і комунальними органами» [11, с. 453].

Такий компромісний підхід до вирішення питання розподілу прав власності у суспільстві фактично відкривав шлях до об'єднання вчених, які належали до різних ідеологічних полюсів, у конструктивному руслі вільного, незаангажованого наукового пошуку, всебічного аналізу та відкритого обговорення актуальних економічних проблем, у тому числі проблеми визначення меж усупільнення різних галузей народного господарства та ефективної взаємодії у ньому підприємств різних форм власності. Так, М. Туган-Барановський, зберігаючи свої соціалістичні уподобання, запропонував, на противагу «ортодоксальному» марксистському уявленню про соціалізм як суспільний лад, що базується на єдиному, всеохоплюючому принципі цілковитого усупільнення, свою модель різноманітного, багатокладного, і тому більш гнучкого і мобільного економічного механізму, що являв би собою своєрідний симбіоз різних господарських форм – державних підприємств, кооперативів різного типу, дрібного індивідуального виробництва тощо, – тобто справжню модель змішаної економіки, або, як писав сам вчений, «складної економічної системи, побудованої на різних принципах» [12, с. 382].

Ідею раціонального сполучення різних форм власності в народному господарстві підтримували також економісти з числа поміркованих лібералів. Зокрема, М. Бунге одним з перших визнав, що навіть у суспільствах, чужих комуністичного принципу, державне та суспільне господарство обіймає поступово дедалі більшу кількість предметів і більш широке коло діяльності; однак це ще не означає, щоб цим утискала сфера дій вільної людської особистості та знищувалися приватний інтерес, суперництво та особиста власність. На його погляд, переваги тих чи інших форм розподілу та їх відповідність господарським намірам людини полягають не в тому, щоб переважав принцип приватний або суспільний, а в тому, «щоб обидва отримали якомога повніший розвиток, тільки не на шкоду один одному» [3, с. 350].

Учні й послідовники М. Бунге плідно використовували цей підхід у своїх дослідженнях, залишаючись при цьому противниками знищення приватної власності і соціалістичного перевлаштування господарства. Так, Д. Піхно розвивав думку про те, що приватне і суспільне господарства є хоч і принципово різними, але не протилежними, а солідарними сферами, які об'єднані однією спільною метою, взаємно підтримують одна одну і органічно пов'язані між собою у здійсненні своєї діяльності [37, с. 5]. Визнаючи, що численні недоліки ладу, заснованого на приватній власності та вільній господарській ініціативі, залишають широкий простір для державного втручання в господарське життя, М. Цитович застерігав, що це втручання не повинно підривати у населення впевненості у міцності набутих прав, скасовувати приватну власність там, де цього потребують інтереси виробництва, перешкоджати розвитку господарської ініціативи і позбавляти людей особистої відповідальності за їх долю [20, с. 39].

Досліджуючи прикладні аспекти функціонування інституту власності в економіці, вчені приділяли значну увагу компаративному аналізу різних форм власності з точки зору їх народногосподарського значення. Вони порівнювали переваги й недоліки всіх існуючих на той час форм власності – державної, муніципальної, приватної одноосібної та колективної, в тому числі акціонерної, кооперативної, сімейної, общинної тощо, – особливості їх становлення й розвитку, перспективи подальшої трансформації та можливості їх функціональної взаємодії в межах однієї господарської системи. Ці дослідження були спрямовані на виявлення напрямів оптимізації дедалі більш складної сукупності відносин

власності з метою підвищення її економічної ефективності як в економіці в цілому, так і в окремих її галузях.

Концептуальні засади порівняльного аналізу форм власності були розроблені А. Антоновичем, який бачив у розмаїтті форм власності прояв розмаїття людських здібностей і вважав, що кожна з цих форм має своє природне призначення, а їх рівноправна взаємодія в економіці є запорукою практичної реалізації кращих їхніх сторін [32, с. 506–519]. Проводячи дослідження в руслі цього підходу, Д. Піхно віддавав перевагу в економіці приватним підприємствам, як більш енергійним, мобільним і заощадливим [37, с. 95–115]; В. Железнов підкреслював вигоди муніципалізації підприємств міського господарства, одержавлення залізниць, телеграфу, споруд загальної користі тощо [16, с. 286–289]; М. Туган-Барановський покладав особливі сподівання на кооперативну власність, яка органічно поєднує особистий інтерес та ініціативність із колективним способом виробництва й розподілу продукту [12, с. 366–371]; К. Воблий наголошував на неефективності трудових артілей і відзначав, що найбільш успішно розвиваються кредитні товариства та підприємства виробничо-підсобної кооперації [15, с. 130–132].

Цей підхід довів свою продуктивність і стосовно питань земельної власності. Так, І. Миклашевський наголошував, що зміст інституту приватної власності на землю істотно різниться залежно від видів земельного ресурсу та цілей його використання, і виступав за обмеження, з метою запобігання зловживань монопольним становищем, права приватної власності на міські та лісові земельні ділянки, при збереженні його на землі сільськогосподарського призначення [33, с. 662–663]. М. Соколов вважав, що кожний вид землеволодіння є доцільним у тих галузях сільськогосподарського виробництва, де він має перевагу над іншими [38, с. 339].

Усвідомлюючи необхідність інституційної модернізації сільськогосподарства та розвитку в аграрному секторі ринкових відносин, М. Бунге, Д. Піхно, О. Білімович, В. Країнський, С. Булгаков виступали проти штучної консервації колективістських традицій селянської общини, яка через властиву їй незабезпеченість майнових прав общинників гальмувала технологічний розвиток сільськогосподарства [3, с. 124–125; 39, с. 6–7; 35, с. 28–32], і відстоювали запровадження повної приватної власності селян на землю як основи становлення ефективного конкуренто-

здатного селянського господарства підприємницького типу та розвитку дієвої сільськогосподарської кооперації [13, с. 276; 40, с. 6; 41, с. 7–8].

На відміну від деяких представників соціального напрямку, які не уникнули певної ідеалізації «трудоного» селянського господарства і виступали за примусове відчуження поміщицьких земель на користь селян [28, с. 104–105; 42, с. 53; 14, с. 532], економісти Київської школи обґрунтовували необхідність збереження найбільш ефективних і високорозвинених великих господарств капіталістичного типу і підтримували заходи державної політики, спрямовані на розширення дрібного селянського землеволодіння шляхом організації купівлі селянами частини поміщицьких земель за допомогою державного кредиту [39, с. 39–40; 24, с. 12–14].

Практичне втілення ідеї вільного конкурентного розвитку в економіці аграрних підприємств різних розмірів і форм власності відкривало перед вітчизняним сільським господарством перспективи подальшого розвитку двома паралельними шляхами – «пруським», який віддавав перевагу великим поміщицьким підприємствам, та «американським», який передбачав пріоритетний розвиток дрібного фермерського господарства, що дозволяло врахувати особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів країни, зумовлені історичними традиціями їх заселення і господарювання.

Таким чином, ретроспективне узагальнення результатів критично-порівняльного аналізу вітчизняними вченими-економістами кінця XIX – початку XX ст. конкурентних програм реформування власності дозволяє зробити такі висновки.

1. Критичний перегляд основних складових марксистської концепції власності як обґрунтування програми повного усупільнення засобів виробництва виявив недостатність трудової теорії цінності для економічного обґрунтування права власності робітничого класу на весь суспільний продукт, непридатність теорій концентрації виробництва та «зубожіння» пролетаріату для доведення неминучої експропріації бідніших класів на користь багатих, а також хибність прогнозів щодо майнової поляризації суспільства та збільшення частоти й інтенсивності періодичних промислових криз, що свідчило про життєздатність ринкового устрою, заснованого на приватній власності.

2. Критичний аналіз вітчизняними вченими теоретичної обґрунтованості та можливих соціально-економічних наслідків втілення найбільш популярних проектів націоналізації землі як часткового усупільнення засобів виробництва виявив недоцільність проведення націоналізації землі у будь-якій формі, непродуктивність погляду на земельну власність як докорінно відмінну від власності на інші засоби виробництва, необхідність відкинути звинувачення приватної власності на землю у недостатній моральній обґрунтованості та сумніви щодо легітимності права землевласника на отримання доходу у вигляді земельної ренти, що є закономірним атрибутом ринкової економіки.

3. Важливим здобутком української економічної науки зазначеного періоду став розвиток економіко-правових підвалин концепції змішаної економіки, заснованої на принципі рівноправного партнерства різних форм власності як запоруки практичної реалізації їх кращих сторін та вдосконалення суспільного поділу праці. Принципові висновки вчених щодо необхідності чіткого визначення й державних гарантій прав власності, а також ефективного розподілу цих прав в економіці в цілому та в окремих її галузях у відповідності до переваг і недоліків кожної з форм власності не втрачають свого значення в умовах сучасної регульованої ринкової економіки і повинні скласти концептуальну основу державної регуляторної політики у цій сфері.

4. Низка рекомендацій вітчизняних вчених щодо напрямів оптимізації структури власності в економіці, зокрема необхідності й доцільності забезпечення провідної ролі в економіці приватних форм господарювання, повного або часткового одержавлення залізниць, муніципалізації підприємств міського господарства, державної регламентації прав власності на міські та лісові земельні ділянки, запровадження повної приватної власності на сільськогосподарські землі як правової основи розвитку інтенсивного фермерського господарства та сільськогосподарської кооперації тощо можуть надати суттєву допомогу у вирішенні сучасних практичних завдань удосконалення функціонування інституту власності в Україні.

1. Кіндзерський Ю.В. Інституційна пастка олігархізму і проблеми її подолання. *Економіка України*. 2016. № 12 (661). С. 22-46.
2. Гордіца К.А. Трансформація власності в Україні: підсумки інституційних змін. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 24-40. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021>.

3. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. Санкт-Петербург, 1895. /2/, VI, 465 с.
4. Булгаков С.Н. Задачи политической экономии / От марксизма к идеализму: сб. статей (1896–1903). Санкт-Петербург, 1903. XXI, С. 317-347.
5. Билимович А.Д. С. Франк. Теория ценности Маркса и ее значение. Критический этюд. Санкт-Петербург, 1900. 17 с.
6. Антонович А.Я. Теория ценности. Критико-экономическое исследование. Варшава, 1877. II + 197 с.
7. Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. Санкт-Петербург, 1905. 160 с.
8. Франк С.Л. Теория ценности Маркса и ее значение: Критический этюд. Санкт-Петербург, 1900. VI, 370 с.
9. Цытович Н.М. Обзор учений о предпринимательской прибыли. Киев, 1889. IV, 283 с.
10. Туган-Барановский М.И. Современный социализм в своем историческом развитии. Санкт-Петербург, 1906. 260 с.
11. Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. 2-е изд. Харьков, 1914. 486 с.
12. Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему: сб. социально-философских произведений. Москва: РОССПЭН, 1996. 528 с.
13. Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие. Т. 2. Санкт-Петербург, 1900. 460 с.
14. Косинский В.А. К аграрному вопросу. Вып. 1. Крестьянское и помещичье хозяйство. Одесса, 1906. 532 с.
15. Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы. 2-е изд. Киев, 1918. 252, 4 с.
16. Железнов В.Я. Очерки политической экономии. 6-е изд., исправл. и доп. Москва, 1908. 858 с.
17. Булгаков С.Н. Краткий очерк политической экономии. Вып. 1. Основные черты современного хозяйственного строя. Москва, 1906. 152 с.
18. Миклашевский А.Н. История политической экономии. Философские, исторические и теоретические начала экономии XIX века. Юрьев, 1909. 638 с.
19. Булгаков С.Н. О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд. Москва, 1897. 260 с.
20. Цытович Н.М. Политическая реформа и социальный переворот. Киев, 1906. 43 с.
21. Свод аграрных программ. Сост., ред., изд. Л.А. Велихова. Санкт-Петербург, 1907. 110 с.

22. Воблый К.Г. Земельный вопрос в программах различных партий. Киев, 1917. 30 с.
23. Соболев М.Н. Национализация земли / Энциклопедический Словарь [Изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А.]. Т. 40. Санкт-Петербург, 1897. С. 708-710.
24. Цытович Н.М. Принудительное отчуждение и аграрный вопрос. Киев, 1907. 62 с.
25. Кистяковский Б.А. В защиту права / Вехи; Интеллигенция в России: сб. ст. 1909-1910. Москва: Мол. Гвардия, 1991. С. 109-135.
26. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1906. 271 с.
27. Туган-Барановский М.И. Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы. Санкт-Петербург, 1905. 205 с.
28. Туган-Барановский М.И. Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1906. 180 с.
29. Миклашевский А.Н. Земельная реформа и организация труда. Юрьев-Дерпт, 1906. 106 с.
30. Туган-Барановский М.И. Проповедник национализации земли. Москва, 1906. 30 с.
31. Янжул И.И. Социальный вопрос и единый налог. Открытое письмо Генри Джорджа к папе Льву XIII / В поисках лучшего будущего. Социальные этюды. Санкт-Петербург, 1893. С. 257-297.
32. Антонович А.Я. Курс политической экономии. Киев, 1886. VI, 654 с.
33. Миклашевский И.Н. Собственность поземельная / Энциклопедический Словарь [Изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А.]. Т. 60. Санкт-Петербург, 1902. С. 662-665.
34. Цытович Н.М. Экономические основания частной земельной собственности. Киев, 1918. 75 с.
35. Краинский В.В. Община и кооперация. Очерки по истории крестьянского хозяйства в Западной Европе и России. Санкт-Петербург, 1907. 143 с.
36. Косинский В.А. К вопросу о мерах к развитию производительных сил России. Статистико-экономический эскиз. Одесса, 1904. 43 с.
37. Пихно Д.И. Основания политической экономии. 2-е изд. Вып. 2. Киев, 1899. 260 с.

38. Соболев М.Н. Мобилизация земельной собственности и новое течение аграрной политики в Германии. Москва, 1898. 340 с.
39. Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России. Киев, 1907. 198 с.
40. Пихно Д.И. Главнейшие нужды сельского хозяйства. Киев, 1902. 84 с.
41. Билимович А.Д. По поводу книги Д.И. Менделеева «К познанию России». Киев, 1907. 16 с.
42. Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России, с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства. Харьков, 1906. 58 с.

References

1. Kindzerskyi, Yu.V. (2016). Institutional trap of oligarchism and problems of its overcoming. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 12 (661), 22-46 [in Ukrainian].
2. Gorditsa, K.A. (2016). Property transformation in Ukraine: results of institutional change. *Ekonomika i prohnozuvannya - Economy and forecasting*, 2, 24-40. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021> [in Ukrainian].
3. Bunge, N.H. (1895). Essays on political-economic literature. Saint Petersburg [in Russian].
4. Bulgakov, S.N. (1903). Problems of political economy. In: *From Marxism to Idealism*. (pp. 317-347). Saint Petersburg [in Russian].
5. Bilimovich, A.D. (1900). S. Frank. Marx's theory of value and its significance. Critical study. Saint Petersburg [in Russian].
6. Antonovich, A.Ya. (1877). The theory of value. Critical-economic research. Warsaw [in Russian].
7. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1905). Theoretical foundations of Marxism. Saint Petersburg [in Russian].
8. Frank, S.L. (1900). Marx's theory of value and its significance. Critical study. Saint Petersburg [in Russian].
9. Tsytovich, N.M. (1889). Review of teachings on entrepreneurial profit. Kyiv [in Russian].
10. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1906). Modern socialism in its historical development. Saint Petersburg [in Russian].
11. Levitskiy, V.F. (1914). History of political economy in connection with the history of economic life. Kharkiv [in Russian].
12. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1996). Towards a better future: a collection of socio-philosophical works. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

13. Bulgakov, S.N. (1900). Capitalism and agriculture. Vol. 2. Saint Petersburg [in Russian].
14. Kosinskiy, V.A. (1906). On the agrarian question. Vol. 1. Peasant and landowner farming. Odessa [in Russian].
15. Voblyj, K.G. (1918). Basic course in political economy. History, theory, finance. Kyiv [in Russian].
16. Zheleznov, V.Ya. (1908). Essays on Political Economy. Moscow [in Russian].
17. Bulgakov, S.N. (1906). Brief outline of political economy. Vol. 1. Main features of the modern economic system. Moscow [in Russian].
18. Miklashevskiy, A.N. (1909). History of political economy. Philosophical, historical and theoretical principles of economy of the 19th century. Yuryev [in Russian].
19. Bulgakov, S.N. (1897). On markets under capitalist production. Theoretical study. Moscow [in Russian].
20. Tsytovich, N.M. (1906). Political reform and social revolution. Kyiv [in Russian].
21. Velihov, L.A. (Ed.). (1907). Set of agricultural programs. Saint Petersburg [in Russian].
22. Voblyj, K.G. (1917). The land question in the programs of various parties. Kyiv [in Russian].
23. Sobolev, M.N. (1897). Nationalization of land. In: F.A. Brokgauz, I.A. Efron (Ed.). *Encyclopedic Dictionary*. Vol. 40. (pp. 708-710). Saint Petersburg [in Russian].
24. Tsytovich, N.M. (1907). Forced expropriation and the agrarian question. Kyiv [in Russian].
25. Kistyakovskiy, B.A. (1991). In defense of the right. In: *Milestones; Intelligentsia in Russia: col. art. 1909-1910*. (pp. 109-135). Moscow: Mol. Gvardiya [in Russian].
26. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1906). Essays on the modern history of political economy and socialism. Saint Petersburg [in Russian].
27. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1905). Land reform. Outline of the land reform movement and practical implications. Saint Petersburg [in Russian].
28. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1906). Nationalization of land. Essay on the movement in favor of land nationalization and practical conclusions. Saint Petersburg [in Russian].
29. Miklashevskiy, A.N. (1906). Land reform and labor organization. Yuriev-Dorpt [in Russian].
30. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1906). Preacher of land nationalization. Moscow [in Russian].

31. Yanzhul, I.I. (1893). Social issue and single tax. An Open Letter from Henry George to Pope Leo XIII. In: *In Search of a Better Future. Social studies*. (pp. 257-297). Saint Petersburg [in Russian].
32. Antonovich, A.Ya. (1886). Course in Political Economy. Kyiv [in Russian].
33. Miklashevskiy, I.N. (1902). Land property. In: F.A. Brokgauz, I.A. Efron (Ed.). *Encyclopedic Dictionary*. Vol. 60. (pp. 662-665). Saint Petersburg [in Russian].
34. Tsytovich, N.M. (1918). Economic foundations of private land ownership. Kyiv [in Russian].
35. Krainskiy, V.V. (1907). Community and cooperation. Essays on the history of peasant farming in Western Europe and Russia. Saint Petersburg [in Russian].
36. Kosinskiy, V.A. (1904). On the question of measures to develop the productive forces of Russia. Statistical and economic sketch. Odessa [in Russian].
37. Pihno, D.I. (1899). Foundations of political economy. Vol. 2. Kyiv [in Russian].
38. Sobolev, M.N. (1898). Mobilization of land ownership and the new trend of agricultural policy in Germany. Moscow [in Russian].
39. Bilimovich, A.D. (1907). Land management tasks and land management legislation of Russia. Kyiv [in Russian].
40. Pihno, D.I. (1902). The most important needs of agriculture. Kyiv [in Russian].
41. Bilimovich, A.D. (1907). Regarding the book by D.I. Mendeleev "Towards the Knowledge of Russia". Kyiv [in Russian].
42. Levitskiy, V.F. (1906). The agrarian question in Russia, from the point of view of the main trends in the development of the modern national economy. Kharkiv [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20 жовтня 2023 р.